

مجموعه آثار سر سید احمدخان و نگاهی به کتاب جام جم

تصحیح ریحانه خاتون^۱

به کوشش سید محمدحسین مرعشی

جام جم، نخستین بار، در سال ۱۲۶۴هـ / ۱۸۴۷م، در جلد اول آثارالصنادید، به چاپ رسید و بار دیگر به صورت مستقل، در سال ۱۶۴۰ و برای بار سوم، با یک مقدمه و یک پیشگفتار مفصل - که تقریباً نیمی از کتاب را در برمی‌گیرد - در ۷۸ صفحه، با کمک مرکز تحقیقات فارسی خانه فرهنگ ایران، در دهلی‌نو، به ۱۳۹۰ش، به چاپ رسیده است.

سر سید احمدخان درباره سبب تألیف جام جم چنین می‌نویسد: «بر آن معنی قرار یافت که مجملی از حال شاهان سلف و سلاطین خلف به طور جدولی به قید قلم آرد که طالبان حال و استقبال از ورق گردانی خطوط تواریخ استراحت یابند و مقاصد ضروریه را به آسانی دریابند. آغاز این جدول را از اسم سامی و نام گرامی امیر تیمور صاحب‌قران، حلیه اعتبار داده، به جام جم موسوم ساختم».

سید احمدخان، اصلاً هراتی است. نهمین جد او، در دوره اکبر شاه، به دهلی آمد و مناصب دولتی یافت. فرزندان او نیز در دوره‌های بعد در هندوستان به حکومت رسیدند. ششمین جد او پس از موفقیت در سرکوب شورش هند، به حکومت هرات رسید، اما پسرش به هند بازگشت و در دربار گورکانی دهلی، به مقامی شایسته دست یافت.

در مقدمه کتاب، پرفسور ریحانه خاتون، دختر دکتر نذیر احمد - که خود نیز مانند پدر، استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه‌های هند است - درباره زندگی خانوادگی، آثار و فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی سید احمد خان به طور مفصل، توضیح می‌دهد:

۱. دهلی، اندوپرشین سوسائتی، ۲۰۱۱

«سید احمد، در پنجم ذی‌الحجه ۱۲۳۲هـ / ۱۸۱۷م در دهلی به دنیا آمد. او شجره‌نامه داشت و نسب خود را به رسول اکرم (ص) می‌رساند و بدین امر افتخار می‌کرد:

گرچه خریدیم، نسبتی است بزرگ
بنده آفتاب تابانیم (جام جم، گ ۵)

خردسالی او مقارن بود با ضعف دولت تیموری و قدرت انگلیسی‌ها. پدر بزرگ سید احمدخان، فرمانده نظامی و پس از آن، قاضی عسکر گردید. پدر بزرگ مادری سید احمد در کمپانی هند شرقی مقام ممتازی داشت و نخستین استاد دانشگاه آن شهر شد. او در ماجرای قتل سفیر ایران در بمبئی، در جنگ‌های داخلی هند، به عنوان نماینده فرماندار انگلیسی هند، برای رفع اختلاف به ایران آمد و پس از این مأموریت موفق، نماینده تام‌الاختیار سیاسی کمپانی هند شرقی شد. پس از آن به شاه جهان‌آباد، وطن اصلی خود بازگشت و به نخست‌وزیری ابونصر معین‌الدین محمد اکبر رسید. پدر سید احمدخان از دولت گوهر شاه عالم ثانی، عنوان خانی و جواد الدوله گرفت. او استاد تیراندازی بود و کتابی در این زمینه نوشته است.

سید احمد خان خیلی زود به مقامات دولتی رسید. در ۲۱ سالگی در دادگستری دهلی به سررشته‌داری رسید و طی سال‌ها، در شهرهای مختلف آگره، مینپور و فتح‌پور، به مقامات عالی رسید. سرانجام به مقام صدر امین بگنورد رسید.

در سال ۱۸۵۷م. در شهر بگنورد، شورش ضد انگلیسی‌ها برپا شد. فرماندار انگلیس گریخت، به خانه او پناه آورد و زنده ماند. پس از سرکوب شورش، به او پیشنهاد پست‌های بهتری داده شد، اما وی امتناع کرد. پس از این ماجرا، مردم هند، به ویژه مسلمانان، در انجمن‌ها و روزنامه‌ها، به نظم و نثر، او را هجو می‌کردند:

چهل جهل لگی تو پی مین هو
دل جوش آزادی مین هو
هم پهبتیان تم پر کهمین
لولو هی خشو
جانگلو لینا پکرننا
پهائیو جانی نی پائی جانور»

شاید این اشعار را، سید احمد خان در پاسخ هجوها و بی‌حرمتی‌ها سروده باشد:

قوم ما! ای قوم ما! کز بهر تو
داده‌ام بر باد ننگ و نام را

صبر کن احمد به سختی روز و شب
عاقبت روزی بیابی کام را

«سید احمد خان یکی از شخصیت‌های هندی است که در راه انطباق دادن یافته‌های علمی جدید با موازین اسلامی، تلاش گسترده‌ای انجام داد. خانواده‌اش به واسطه انتساب به دودمان پیامبر، دارای حیثیت روحانی بود. پدرش روحانی‌ای منزوی و مادرش دختر نخست‌وزیر دربار شاهنشاهی مغول بود. او کمتر از بیست سال داشت که به تحصیل علم حقوق پرداخت. پس از آن، وارد خدمات دولتی گردید و به منشی‌گری دولتی پرداخت. در نتیجه فعالیت و کوششی که در این راه به کار برد، در ۲۴ سالگی به مقام قضاوت نائل گردید. از سال ۱۸۴۲ تا ۱۸۵۴ م، ضمن خدمت در محاکم قضایی دهلی، میان جوانان اصلاح‌جو شهرت یافت. طولی نکشید که رهبری ایشان را بر عهده گرفت. در نخستین سال‌های فعالیت، هنگامی که دریافت این

مجموعه آثار سر سید احمدخان و نگاهی به کتاب جام جم / تصحیح ریحانه خاتون؛ به کوشش سیدمحمدحسین مرعشی

جمعیت بزرگ، برای بقای خود، ناچار از مبارزه با هندوهایند، تنها امید نجات را، همکاری با انگلیسی‌ها دانست. به عقیده او، مشکل مردم هند، انگلیسی‌ها نیستند، فقر فرهنگی خودشان است؛ از این رو، برای رشد و تعالی فرهنگ سرزمین خود، به تأسیس مدارس و دانشگاه‌هایی اقدام کرد: احداث مدرسه‌ای در بگنورد (۱۸۵۹م)، مدرسه‌ای در غازی‌پور (۱۸۶۴م)، دانشگاه مهر (بزرگ‌ترین دانشگاه اسلامی جهان) (۱۸۷۵م) و نیز بیمارستان علیگر (۱۸۶۷).

سید احمد خان اعتقاد داشت تا زمانی که در یک درگیری، توازن قوا برقرار نباشد، شورش به صلاح نیست. او در گیرودار شورش‌ها، بسیاری از اسرای انگلیسی را از مرگ نجات داد. بدین سبب و نیز به دلیل تلقی محترمانه‌اش از انگلیسی‌ها، به اخذ مقرری سالانه و لقب سر از دولت انگلیس نائل گردید. پس از شورش ۱۸۵۷م، ضد انگلیسی‌ها، دولت انگلستان، مسلمانان را بیش از هندوان تحت فشار قرار داد، زیرا آنها مبارز و جسورتر بودند. از طرفی، چون مسلمانان خود را از تعلیمات جدید دور نگه می‌داشتند و به ندرت مقام و خدمات دولتی را می‌پذیرفتند، در امور جاری کشورشان نقشی نداشتند. فقدان معلومات و ندانستن زبان انگلیسی میان مسلمانان، مانع بزرگی برای پیشرفت آنان بود.

ماجرای درگیری هندوان با مسلمانان در دهلی، و قتل عام مسلمانان، از جمله قتل عموزاده سید احمدخان در خانه وی، سید احمد را سخت دگرگون ساخت و تصمیم گرفت به کشوری مسلمان مهاجرت کند؛ اما از تصمیم خود صرف‌نظر کرد و به امور فرهنگی در دانشگاهی که خود تأسیس کرده بود، پرداخت. او به سال ۱۸۹۸م / ۱۳۱۵ ق، در ۸۱ سالگی در علیگر درگذشت و در حیاط مسجد دانشگاه خود دفن شد. علامه اقبال، اشعاری برای سنگ مزار سر سید احمد خان سروده است:

ای که تیرا مرغ جان تار نفس مین رهی اسیر / ای که تیری روح کا طاهر قفس مین هی اسیر
سونی والون کو جگادی شعر که اعجاز سی / خرمن باطل جلادی شعله‌ء آواز سی^۱

سید احمدخان به سبب لیاقت و تدبیر در ادارهٔ نهادهای مختلف و نوع برخورد با مردم که در عین حال برای انگلیسی‌ها نیز مفید بود، چندین لقب و عنوان افتخاری از مجامع انگلیسی دریافت کرد: لقب سر از ملکه ویکتوریا، لقب C.S.I و ستاره هند از دیوان هند و لقب K.C.S.I نایب فرماندار ستارهٔ هند.

تصحیح جام جم

ظاهراً دست‌نوشته‌های سید احمدخان در انجمن سلطنتی آسیایی نگهداری می‌شود: «آ. رابرت / A. Robbert، آثارهای سر سید احمد را با خود به انگلستان برد و آنجا به Royal Asiatic Society سپرده شد.» (ص ۲۱)

درباره چگونگی یافتن نسخه خطی جام جم، پرفسور ریحانه خاتون اظهار می‌دارد که کتابخانه‌ای در دانشکده دولتی بلرام‌پور در ایالت اترپرادش هندوستان وجود دارد که راجه‌ها و مجموعه‌داران آن

۱. خواب بردگان را با اعجاز شعر بیدار کن / خرمن باطل را با شعله آواها بسوزان

ناحیه، نسخه‌های خطی و چاپی خود را که از اجدادشان به ارث برده‌اند، بدان کتابخانه سپرده‌اند. در این کتابخانه، ظاهراً مانند اکثر کتابخانه‌های هند، نسخه‌های خطی، در حال نابودی‌اند: «دیدم در سه چهار کمد، نسخه‌های خطی، چسبیده به هم، کرم خورده، سیلی زده، سیاهی زده، بوی عجیبی دارند... نسخه چاپی جام جم هم در کتابخانه علی گره، میان نسخه خطی موجود است. این کتاب در ماه مه ۱۹۴۰ چاپ شده بود... بسیار خورده، پاره است.»

او سپس در مورد چگونگی تصحیح بیان می‌کند که کتاب را مستند و شرح کرده است: «بنده در تصحیح و ترتیب این کتاب از کتاب‌های فارسی و اردو، مانند نسخه‌های خطی و چاپی جام جم، تاریخ نادرالعصر، مخبر الواصلین اثر محمد فاضل، آثارالصنادید اثر سر سید احمدخان، اوراق پراکنده، فارسی مین تاریخ گوپی کی روایت اثر پروفیسر عراق رضا زیدی، منتخب التواریخ اثر عبدالقادر بدایونی، دلی کی آثار قدیمه مرتبه خلیق انجم، ماه و سال، طبقات اکبری اثر خواجه نظام‌الدین احمد، رساله شاهکار بجنور، تاریخ ادبیات مسلمانان صمدانی، توزک جهانگیری، اکبرنامه، مرآت و ارادت، آگره هیند بک اثر محمد شفیع، تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند اثر سید فیاض محمود، جنگ‌نامه اثر نعمت خان عالی، آب حیات اثر محمد حسین آزاد، مجموعه نغز اثر میر قدرت الله، گلستان سخن، مفتاح التواریخ، تاریخ پادشاهان دهلی ۱۸۵۷ کا تاریخی روزنامه‌چ و غیره استفاده نموده‌ام.»

مصحح کتاب در ادامه به رد معتبر نبودن مندرجات کتاب می‌پردازد و می‌نویسد: «به قول بعضی‌ها، کتاب جام جم اهمیتی ندارد و قابل اعتبار نیست، اما بنده این را قبول نکردم و در تصحیح کتاب، سعی بلیغ نمودم.» او ظاهراً علاوه بر تصحیح کتاب، مطالب مفیدی بدان افزوده است: «... چهار ستون دارالسلطنه، محل ولادت، مرض الموت و نام فرزندان پادشاهان را با کمک کتاب‌های تاریخی اضافه نمودم.» ظاهراً مصحح اختلافات متن جام جم با کتاب‌های تاریخی را در حاشیه می‌نویسد و تاریخ هجری را با کمک کتاب تقویم هجری عیسوی، به میلادی برگردانده است.

سر سید احمدخان پس از توضیحاتی درباره سبب تألیف جام جم، به توصیف فرماندار انگلیسی اکبرآباد به نثر و نظم مدیحه‌سرایی می‌کند. این مدیحه‌سرایی مسجع، به سبک ستایش شاعران پارسی گوی درباری است و حدود دو صفحه کتاب را در بر می‌گیرد تا به اسم «دریا نوال خدایگان ابرکف حاتم دوران مستر رابرت نارتهکالی هملتن...» می‌رسد. و در ترقیمه کتاب می‌افزاید: «بعضی مراتب از اشخاص معتبر در گوش رسید؛ آن هم جمع نموده، در مدت شش ماه و بیست و پنج روز، دهم ۱۲۵۵ هـ / ۲۵ ماه می ۱۸۳۹م. از تحریر این نسخه فراغت یافت. میرزا حاتم علی بیک، متخلص به «مهر برین»، قطعه تاریخ اختتام این نسخه را چنین نوشته: «ترتیب یافت هر که این نسخه جام جم - خامه به عزم سالش بگرفت مهر مظفر هم مهر و هم قلم را تاریخ دلکش آمد - آئینه سکندر جام جم است بنگر.»

در نسخه دوم کتابخانه خدابخش پتته از این کتاب (شماره HL. 146) این عبارت آمده است: «تفصیل این اجمال در تاریخ دیگر ان شاءالله تعالی نوکرپز خانه خواهد شد...». از عبارات فوق چنین برمی‌آید که نویسنده قصد نوشتن کتاب دیگری در این زمینه داشته، اما موفق بدان نشده است.

مصصح از کتاب جام جم چهار نسخه خطی می‌باید و از هر چهار نسخه برای کار استفاده می‌کند و اختلاف‌ها را در حاشیه درج می‌کند. اما در نسخه‌های قدیم‌تر «اعداد و شمار حساب و آمدنی و خرج که در خط سیاه؟ (سیاق) نوشته شده.» که در نسخه‌های جدیدتر حذف شده را مصصح به یاری پرفسور عراق رضا زیدی به رقم‌های رایج برگردانده، به کتاب افزوده است.

«دیباچه نقشه جام جم، به تاریخ ۱۶ جمادی‌الاول ۱۲۶۸هـ / ۱۸۵۱م، به پایان رسید. این نقشه از سال ۸۰۱هـ از امیر تیمور شروع می‌شود تا به ابوالمظفر سراج‌الدین محمد شاه بهادر شاه ثانی پادشاه غازی می‌رسد. یعنی در آن به ۴۳ پادشاه غازی از خانواده امیر گورکان اشاره شده است. این جدول در ۱۷ ستون به عنوان‌های مختلف تقسیم شده که درباره پادشاهان اطلاع بهم می‌رساند ... در نظر بنده این جدول کامل نیست، پس همین است که اسامی پنج نفر در این فهرست اضافه نموده‌ام...» (ص ۲۳)

مصصح به وجود برخی نواقص در این جدول اشاره دارد: «... نام مادر بعضی از شاهان معلوم نیست و بعضی موارد مدت عمر نیز وجود ندارد. درباره سکه اطلاع کامل نیست، درباره بعضی از شاهان از سال ولادت اطلاعی نداده، عمر جلوس همه پادشاهان دریافت نشده.» (ص ۲۳)

به گفته نویسنده، در تألیف این کتاب «... از ۲۱ کتاب تاریخی ارزشمند مانند تاریخ فرشته اثر محمد قاسم هندو شاه استرآبادی، تاریخ فیروز شاهی اثر مولانا عزیزالدین، تاریخ افغانه اثر حسین خان افغان، تاریخ عالمگیری اثر محمد کاظم، تیمورنامه اثر عبدالله‌هاتفی، تاریخ مظفری اثر محمدخان انصاری پانی پتی، تاریخ بابری، تاریخ اکبری اثر محمد عارف قندهاری، اکبرنامه اثر ابوالفضل، طبقات اکبری اثر خواجه نظام‌الدین احمد هروی، تاریخ اکبر شاهی اثر الله داد فیضی سر هندی، مرآت آفتاب نما اثر نواب عبدالرحمن شاه نوازخان، تاریخ محمد مهدی، تاریخ حقی اثر عبدالحق محدث دهلوی، اقبال‌نامه جهانگیری، تاریخ سکندر، خلاصه‌التواریخ اثر سبحان رای بتالوی، تاریخ علی محمد بدائونی، مسوده تاریخ مبیضه و شجره مؤلفه جناب عبیدالله خان» استفاده کرده است.

در مجموع، مواردی که در این جدول برای معرفی فرمانروایان برشمرده می‌شود، عبارتند از: نام فرمانروا، نام پدر، نام مادر، نام قوم، سال ولادت، محل جلوس، مدت عمر، سال جلوس، تاریخ جلوس، مدت سلطنت، سکه، دارالسلطنت، مدت عمر، سال وفات، تاریخ وفات، لقب بعد از مرگ، مدفن، کیفیت، محل ولادت، مرض الموت، فرزندان پادشاه.

برای نمونه، امیر تیمور چنین معرفی شده است:

نام فرمانروا: امیر تیمور، نام پدر: امیر طراغان، نام مادر: نگینه خاتون، نام قوم: جغتایی، سال ولادت: شب سه شنبه ۲۷ شعبان ۷۳۶ق، محل جلوس: بلخ (صنادید: شهر فیروزآباد)، جلوس: ۳۵ سال در دهلی، عمر: ۶۴ سال ۴ ماه و چند یوم، سال جلوس: روز چهارشنبه دوازدهم رمضان ۷۷۱ق، در دهلی روز جمعه محرم ۸۰۱ق، تاریخ جلوس: ۷۷۱هـ (سلطان تیمور که مثل او شاه نبود / در هفتصد و هفتاد و یکی کرد جلوس)، مدت سلطنت: ۲۵ سال و ۱۱ ماه (نواد: ۳۵ سال و ۱۰ ماه و ۲ یوم، تواریخ: ۳۵ سال و ۱۰ ماه و ۲۵ یوم)، سکه: یک طرف کلمه و یک طرف نام، تاریخ وفات: ۸۰۷هـ (نواد: ۱۷ شعبان ۸۰۷هـ شب چهارشنبه) سلطان

تیمور که مثل او شاه نبود / در هفتصد و سی و شش آمد به وجود // در هشتصد و هفتاد و یکی کرد جلوس / در هشتصد و هفت کرد عالم پدرود، دارالسلطنت: سمرقند، مدت عمر: ۷۰ سال و ۱۱ ماه، سال وفات: شب چهارشنبه ۱۷ شعبان ۸۰۷ هـ (۱۴۰۵ م)، لقب بعد از مرگ: علیبن مکان، مدفن: سمرقند، کیفیت: بعد از قتل عام به روز شانزدهم از دهلی کوچیده به لاهور رسید و تا دو ماه دهلی بی چراغ ماند - نصرت شاه فرصت را غنیمت شمرده بر دهلی متصرف شد، محل ولادت: شهر مردار که خطکش نیز گویند، مرض الموت: تب محرقة هفت روز مانده، فرزندان پادشاه: سلطان قراخان، سلطان ابراهیم، مرزا شاهرخ، مرزا الغیبیگ، محمد خلیل، سلطان بالقو شاه جهان، سلطان سعورعمش، تنگرعلی، مرزا خوی، جلال الدین میران شاه.

اسامی شاهانی که در دهلی به تخت نشستند و در جام جم از آنها یاد شده است:

۱. امیر تیمور، ۲. نصرت شاه، ۳. اقبال خان، ۴. محمد جلال الدین میران شاه، ۵. دولت خان و اختیار خان (این دو، دعوی سلطنت نکرده بودند)، ۶. سلطان محمود، ۷. سلطان محمد مرزا، ۸. دولت خان، ۹. خضر خان، ۱۰. معزالدین ابوالفتح مبارک شاه، ۱۱. سلطان محمد شاه، ۱۲. سلطان علاءالدین عالم شاه، ۱۳. سلطان ابوسعید مرزا، ۱۴. سلطان بهلول لودی، ۱۵. عمر شیخ مرزا، ۱۶. نظام خان (ملقب به علاءالدین سلطان سکندر شاه)، ۱۷. سلطان ابراهیم، ۱۸. ظهیرالدین محمد بابر شاه، ۱۹. نصیرالدین محمد همایون (دوره اول حکومت)، ۲۰. شیر شاه سوریعرف فرید خان، ۲۱. اسلام شاه (شاهزاده جلال خان، سلیم شاه / خان)، ۲۲. فیروز خان، ۲۳. سلطان محمد عادل شاه (مبارز خان)، ۲۴. سلطان ابراهیم، ۲۵. سکندر شاه (احمد خان)، ۲۶. نصیرالدین محمد همایون پادشاه (دوره دوم حکومت)، ۲۷. ابوالفتح جلال الدین محمد اکبر شاه، ۲۸. ابوالمظفر نورالدین محمد جهانگیر، ۲۹. سلطان داور بخش (بلاقی / بولاقی)، ۳۰. شهاب الدین محمد شاه جهان پادشاه، ۳۱. ابوالمظفر محی الدین محمد اورنگزیب (عالمگیر پادشاه)، ۳۲. اعظم شاه، ۳۳. محمد معظم (شاه عالم بهادر شاه)، ۳۴. محمد معزالدین جهاندار شاه (شاهزاده خجسته اختر رفیع الثانی)، ۳۵. خجسته اختر جهان شاه، ۳۶. رفیع الشان، ۳۷. محمد معزالدین جهاندار شاه، ۳۸. جلال الدین محمد فرخ سیر، ۳۹. محمد ابوالبرکات سلطان رفیع الدرجات، ۴۰. شمس الدین رفیع الدوله محمد شاه جهان (پادشاه غازی)، ۴۱. روشن اختر (ابوالفتح محمد شاه بادشاه، ابوالفتح ناصرالدین محمد شاه، سلطان روشن اختر، رنگیلا)، ۴۲. سلطان محمد ابراهیم، ۴۳. روشن اختر ابوالفتح محمد شاه پادشاه، ۴۴. مجاهدالدین محمد ابوالنصر احمد پادشاه، ۴۵. عزیزالدین محمد عالمگیر ثانی (پادشاه غازی)، ۴۶. ابوالمظفر جلال الدین سلطان عالی (گوهر شاه عالم)، ۴۷. ابوالنصر معین الدین محمد اکبر شاه ثانی پادشاه (تخلص: شعاع)، ۴۸. ابوالمظفر سراج الدین محمد شاه ثانی بهادر شاه (پادشاه غازی)

آثار سید احمدخان

از سر احمدخان تقریباً ۳۹ اثر به جای مانده است:

۱. جام جم (اولین کتاب چاپی او) چاپخانه لیتوگرافیک، اله آباد، ۱۲۵۶ هـ / ۱۸۴۰ م.
۲. انتخاب / الاخوین (رساله‌ای مختصر با کمک برادرش میر سید)، ۱۲۵۸ هـ / ۱۸۴۱ م.

۳. جلاءالقلوب بذكر المحبوب ۱۲۵۹ هـ / ۱۸۴۳ م درباره تولد، وفات، معجزات و احوال دیگر پیامبر اسلام.
۴. تحفه حسن، ترجمه باب دهم و دوازدهم تحفه اثنی عشریه، ۱۲۶۰ هـ / ۱۸۴۴ م (تاریخ نگارش متن). باب دهم درباره مطاعن شیعیان بر حضرت صدیق و باب دوازدهم تولا و تبرا.
۵. تسهیل فی جرّ الثقیل، اگره، چاپخانه تیمون، ۱۲۶۰ هـ / ۱۸۴۴ م، ۳۸ ص. (اصل کتاب به زبان عربی است، نوشته ابوذر یمنی، ابوعلی آن را با عنوان معیار العقول به فارسی برگردانده و سرسید احمدخان آن را از فارسی به اردو ترجمه کرده است. به توصیه رییس دانشگاه دهلی، آقای اشپرنگر).
۶. ترجمه فواید الافکار فی اعمال الفرجار؛ ۱۲۶۳ هـ / ۱۸۴۶ م، مطبع سیدالاکبار، دهلی، ۹۹ ص. (اصل کتاب ترجمه فارسی رساله‌ای از خواجه فریدالدین که سید احمدخان به توصیه اشپرنگر به اردو برگردانده است).
۷. آثار الصنادید، دهلی، ۱۲۶۴ هـ / ۱۸۴۷ م، در پنج مرحله به چاپ رسیده است: ۱۲۶۴ هـ در مطبع سیدالاکبار دهلی، ۱۲۷۱ هـ در مطبع احمدی دهلوی، ۱۲۸۷ هـ در مطبع نول ک‌شور لکهنو، ۱۳۸۵ هـ / ۱۹۶۵ م. در سنترل بک دیو دهلی، سال ۱۴۱۱ هـ / ۱۹۹۰ م در اردو آکادمی دهلی به چاپ رسید.
۸. قول المتین در ابطال حرکت زمین، دهلی، مطبع سیدالاکبار، ۱۲۶۵ ق / ۱۸۴۸ م، ۲۸۰ ص.
۹. کلمة الحق، ۱۲۶۶ ق / ۱۸۴۹ م. (موضوع: اعتراض به طریقه رواج یافته مرید و مراد).
۱۰. راه سنت در ردّ بدعت، ۱۲۶۷ ق / ۱۸۵۰ م. (موضوع: خلاف اهل بدعت در ردّ و تأیید اهل سنت).
۱۱. نمیقه در بیان مسئله تصور شیخ. ۱۳۰۱ هـ / ۱۸۸۳ م، ۸ ص (به زبان فارسی).
۱۲. سلسله الملوک، دهلی، اشرف المطابع، ۱۲۶۹ هـ / ۱۸۵۲ م، ۶۹ ص. (در این کتاب، فهرست اسامی راجه‌هایی که از پنج هزار سال پیش بر دهلی حکومت کرده بودند، آمده است: نخستین راجه، جددهشتر، آخرین راجه ملکه ویکتوریا).
۱۳. سلسله السلوک، دهلی، مطبع اشرف المطابع، ۱۲۶۹ ق / ۱۸۵۲ م، ۶۹ ص.
۱۴. کیمیای سعادت، ترجمه چندین اوراق از آغاز کتاب، ۱۲۷۰ هـ / ۱۸۵۳ م.
۱۵. آیین اکبری ابوالفضل (تصحیح)، دهلی، مطبع اسماعیلی، ۱۲۷۲ هـ / ۱۸۵۶ م. (علاوه بر تصحیح متن، اصطلاحات نامأنوس عربی، فارسی، ترکی، سانسکریت توضیح داده شده است).
۱۶. تاریخ سرکشی بجنور، اگره مفصلیات پریس، ۱۲۷۵ هـ / ۱۸۵۸ م، ۱۴۵ ص (به زبان اردو).
۱۷. اسباب بغاوت هند، اگره. چاپخانه مفید عام، ۱۲۷۶ هـ / ۱۸۵۹ م. ۶۶ ص (به زبان اردو).
۱۸. نشریه پیروان اسلام در هند Loyals' Mohammadans of India. مرادآباد، ۱۲۷۷ ق / ۱۸۶۰ م. تا ۱۲۷۸ ق / ۱۸۶۱ م (سه شماره آن انتشار یافت).
۱۹. ترجمه تبیین الکلام فی تفسیر التورات و الانجیل علی لمه الاسلام، غازی پور، پرائیویت پرس، ۱۲۷۸ ق / ۱۸۶۲ م.
۲۰. تاریخ فیروزشاهی (تصحیح و تدوین)، کلکته، انجمن آسیایی کلکته، ۱۲۷۹ ق / ۱۸۶۲ م (با همکاری

W. N. Lees معاون انجمن آسیای بنگاله و مولانا کبیرالدین).

۲۱. توزک جهانگیری (تصحیح)، علی گره، پرائیویٹ پریس، ۱۳۸۴ق/ ۱۹۶۴م، ۴۲۷ ص (سال تصحیح ۱۲۸۰ھ / ۱۸۶۳م).
۲۲. رساله طعام اهل کتاب، کانپور، نولکشور، ۱۲۸۵ھ / ۱۸۶۸م.
۲۳. الخطبات احمدیه فی العرب و سیرت المحمدیه، لاهور، ۱۳۰۵ھ / ۱۸۸۷م.
۲۴. تفسیر القرآن، علیگر، انستی تیوت پریس، ۱۲۹۸ق/ ۱۸۸۰م (همچنین در سال ۱۳۲۲ق/ ۱۹۰۴م، در مطبع مفید عام آگره به چاپ رسید).
۲۵. النظر فی بعض مسایل الامام الغزالی، آگره، چاپ مطبع مفید عام (تاریخ نگارش ۱۲۹۷ق/ ۱۸۷۹م).
۲۶. تصانیف احمدیه (۹ جلد)، علی گره، انستی تیوت پریس، ۱۳۰۱ھ / ۱۸۸۳م.
۲۷. ترقیم فی قصه اصحاب الکهف و الرقیم، آگره، مطبع یتیمان، ۱۳۰۷ق/ ۱۸۸۹م.
۲۸. ازالة الغین عن ذی القرنین، آگره، مطبع مفید عام، ۱۳۰۷ق/ ۱۸۸۹م.
۲۹. الدعاء و الاستجابہ، آگره، مطبع مفید عام، ۱۳۱۰ق/ ۱۸۹۲م.
۳۰. تحریر فی اصول التفسیر، آگره، مطبع مفید عام، ۱۳۱۰ق/ ۱۸۹۲م، ۶۲ ص.
۳۱. رساله ابطال غلامی، آگره، مطبع مفید عام، ۱۳۱۱ق/ ۱۸۹۳م، ۱۶۰ ص.
۳۲. سیرت فریدیه، آگره، مطبع مفید عام، ۱۳۱۴ق/ ۱۸۹۶م، ۵۷ ص (موضوع: شرح حال پدر بزرگ مادری فریدالدین احمد بهادر مصلح جنگ).
۳۳. مقاله نسبت نزول علوم دینیہ و عربیہ و فلسفہ و یونانیہ، آگره، مطبع مفید عام، ۱۳۱۵ق/ ۱۸۹۷م.
۳۴. مسلمان کی قسمت کا فیصلہ، آگره، مطبع مفید عام، ۱۳۱۲ق/ ۱۸۹۴م، ۱۶۲ ص.
۳۵. تفسیر السموات، علی گره، ۱۳۱۵ق، ۱۸۹۷م (در مجله تهذیب الاخلاق و سپس به صورت مستقل).
۳۶. قدیم دیہی ہندوستان، ۱۲۹۵ق/ ۱۸۷۸م (موضوع: انتظام دادن به دہات ہندوستان).
۳۷. تیرتہ الاسلام عن شین الامۃ و الانعام، علی گره، انستی تیوت پریس، ۱۳۱۳ھ / ۱۸۹۵م، ۶۰ ص.
۳۸. تفسیر الجن و الجان علی ما فی القرآن، آگره، مطبع مفید عام، ۱۳۰۹ق/ ۱۸۹۱م، ۴۸ ص.
۳۹. مجلہ تهذیب الاخلاق، از ۱۲۷۸ق/ ۲۴ دسامبر ۱۸۷۰ تا ۱۳۱۴ق/ ۱۸۹۶م (به مدیریت و سردبیری سر سید احمدخان. این نشریہ همچنان چاپ می شود).
۴۰. علی گره انستی تیوت گزرت، از ۱۲۸۳ق/ ۱۸۶۶م تا ۱۳۱۵ق/ ۱۸۹۷م (به مدیریت و سردبیری سر سید احمدخان، در انستی تیوت پریس علی گره)

آثار دیگر سر سید احمدخان

۱. مقالات سر سید، به کوشش اسماعیل پانی پتی، مجله ترقی ادب، لاهور (سال ۱۳۸۲ق/ ۱۹۱۲م تا ۱۳۸۵ق/ ۱۹۶۵م).
۲. مکاتیب سر سید احمدخان، به کوشش مشتاق حسین از نشریہ فرندس بک هاوس، علی گره، سال

مجموعه آثار سر سید احمد خان و نگاہی بہ کتاب جام جم / تصحیح ریحانہ خاتون؛ بہ کوشش سید محمد حسین مرعشی

- ۱۳۸۰ق / ۱۹۶۵م، ۴۰۴ص. مقالات استار بک دپو، لاہور، ۴۸۰ص.
۴. مکمل مجموعہ لکچرز و اسپیچز، بہ کوشش امام الدین، لاہور، ۱۳۱۸ق / ۱۹۰۰م، ۴۹۶ص.
۵. مقالات سر سید، گردآورندہ عبداللہ خویشگی، از نشریہ نیشنل پرنٹرس، علی گرہ، ۱۳۷۲ق / ۱۹۵۲م، ۲۳۸ص.
۶. خطوط سر سید، بہ کوشش سر راس مسعود، از نشریہ نظامی پریس، بدایون، سال ۱۳۴۳ق / ۱۹۲۴، ۳۴۲ ص و ۱۳۵۰ق / ۱۹۳۱م، ۲۶۲ص.
۷. مقالہ‌های دورہ آخر، از مجلہ منصور پریس، لاہور، ۱۳۱۶ھ / ۱۸۹۸م، ۱۵۲ص.
۸. انتخاب تہذیب الاخلاق، از مجلہ انوار احمد پریس، الہ آباد، سال ۱۳۴۳ق / ۱۹۲۴م، ۹۱ص.
۹. سید احمد خان کا سفرنامہ پنجاب، بہ کوشش اقبال علی، علی گرہ، انسٹی تیوت پریس، ۱۳۰۲ق / ۱۸۸۴م، ۲۸۱ص.
۱۰. تذکرہ اہل دہلی، بہ کوشش احمد میان اختر جونا گرہی، از مجلہ انجمن ترقی اردو، کراچی، سال ۱۳۷۵ق / ۱۹۵۵م، ۱۹۴ص.

